

TÜRK DİLİNE BİR BAKIŞ

Ümit TOKATLI*

An Approach to Turkish Language

Abstract: Researching Turkish language must be in their circle without doubt, but when we can't arrive to a result which has been looking for, that may be important in the near languages that has influenced Turkish during centuries. We used Persian as a sample in this article.

Keywords: gerundium, Farsça tamlama, hareke

Türk dilini incelemek, tabii ki kendi verileriyle olmalıdır. Ancak etkileşimde bulunduğu dilleri de göz ardı etmemek gerek. Özellikle yüzyıllar boyu etkisinde kaldığı Farsça gibi bir dil, Türkoloji çalışmaları için çok önemlidir.

Arapçadan başta harfler olmak üzere¹, kelimeler, terimler, şiir ölçüsü vs. Farsçada şekillendikten sonra Türkçeye geçtiği de unutulmamalıdır.

Bu yazıda, birkaç örnekle Farsçanın önemini ortaya koymaya çalışacağız. Ama önce Arap harfleriyle başlamakta yarar var. Şu "Arapça konsonant sistemine dayalı bir dildir" ne demek? Ona bakalım.

Şüphesiz bunda anlaşılmayan bir taraf yok. Arap alfabesinde yalnız ünsüzler gösterilir; ünlüler gösterilmez. Peki, Arapçada ünlü var da alfabede mi gösterilmez, yoksa Arapçada ünlü yoktur da ondan mı gösterilmesi söz konusu değil?

Dikkat edilirse, ilk hece dışında kalan bütün heceler, ünsüzle başlar. Bazı dillerde ilk hece diğer heceler gibi ünsüzle başladığı gibi, ünlü ile de

* Prof. Dr., Erciyes Üniversitesi Fen- Edebiyat Fakültesi Türk Dili ve Edebiyatı Bölümü
1 Arap alfabe sırasında _____, Farsçada _____ şeklindedir. Osmanlıcada da Farsçadaki sıra geçerlidir.

başlayabilir. Meselâ Türkçede böyledir. Ama Arapçada ilk hece dahil, bütün heceler ünsüzle başlar.² Bu ne demektir?

Ünlü her zaman ünsüzden sonra gelir. Tek başına hece kuramaz. Hattâ Türkçede kelime bile olabilen ünlü³, Arapçada ünsüzleri harekete geçirip, duyulur hale gelmelerini sağlamaktan başka bir işe yaramaz. Yani, ünlü değil, sadece ünsüzleri harekete geçiren yardımcı bir sestir. İsmi de onun için **hareke**dir, harf değildir. Arapçada " harf " ten yalnız ünsüz anlaşılır.

O halde ilk hecesi ünlü ile başlayabilen ve başlayamayan olmak üzere dilleri iki gruba ayırmak gerek. Birinci grubun alfabesinde ünlü, kendi karakteriyle bir harftir. Alfabede diğer harfler yanında yerini alır. İkinci grup için böyle bir şey söz konusu bile değildir. Çünkü bunlarda ünlü yerine hareke vardır.

Hareke genel bir isimdir. Düz, dar ve yuvarlak olmasına göre de **üstün**, **esre** ve **ötre** isimlerini alır. Bu isimler de Arapçadan Farsçaya, Farsçadan da Türkçeye geliyor. Ama nasıl?

Arapçada فتح (feth) açmak fiilinden, a'yı telâffuz ederken dudakların genişleyip açılması sebebiyle bu sese فتحه (fetha) ; كسر (kesr) kırmak fiilinden⁴, i'yi telâffuz ederken alt dudağın biraz aşağı çekilmesi sebebiyle bu sese كسره (kesre); ضم (dam) toplamak, bir araya getirmek fiilinden dudakların yaklaşip, biraz öne çıkması sebebiyle bu sese ضمه (damme / damme) ismi verilmiştir.

Farsçadaki isimlendirmeler, Arapçadan aktarmadır. "Fetha" ve "kesre"ye bulunan karşılıklar, bu işaretlerin harf üstünde veya altında yer almalarıyla ilgilidir.

Farsçada زبر (zeber) üst; زیر (zîr) alt demektir. Alt üst manâsında "zîr ü zeber" deyiminden de bunu biliriz. Fetha harfin üstünde gösterildiği için üst anlamında زبر , kesre harfin altında gösterildiği için buna da زیر demişlerdir.

Bu iki isimlendirme tamamıyla harekenin bulunduğu yer göz önüne alınarak yapılmışken, damme / damme'ye karşılık ise, fonetik esasa göre yapılmıştır. Dudakların toplanıp biraz öne çıkması, Farsçada ön anlamında پیش (pîş)⁵ kelimesiyle karşılanmıştır.

Türkçe isimler ise Farsçalarından tercümedir. (zeber) yalnız üst değil, harfin üstünde gösterilen ses anlamında (üst + ün > üstün اوستون < اون +

2 Arapça eser, ihlas, ufuk gibi kelimelerin başında, Türkçede düşmüş ünsüz hemze vardır. Bunlar Türkçede ünlü olmuştur.

3 O kitap; o geldi ... örneklerinde "o" anlamlı bir kelimedir.

4 Bu anlam Türkçede "fiyat kırmak" deyiminde de vardır.

5 "Pîş" Türkçede "Peş", hem "peşinden gitmek", "peş peşe"de olduğu gibi "arka", hem de "peşin", "peşinen" ve "peşinat"ta olduğu gibi Farsçadaki "ön" anlamıyla kullanılmaktadır.

اوست) olarak aktarılmıştır. "zîr" harfin altında gösterilen ses anlamında (Eski Türkçe asra'dan)⁶ "esre" olarak karşılanmıştır.

Ötre' ye gelince, Türkiye Türkçesinde "ötmek" fiilinin unutulmuş geçmek, ilerlemek anlamı da vardır.

Dudakların biraz öne, ileriye çıkmasını ifade eden Farsça " pîş ", ötmek fiilinden türetilmiş "öte" kelimesine, yön eki getirilerek öterü olarak Türkçeye çevirilmiştir. Daha sonra "e"nin düşmesiyle " ötrü " olmuştu.⁷ " Esre " telâffuzuna benzetilerek de (anoloji), yaygın şekli ötre' ye dönüşmüştür.

Özetlersek, hareke isimleri Arapçada fonetik ; Arapçadan aktarılan Farsça "zeber" ve "zîr" imlâ; "pîş" fonetik esaslara dayanmaktadır. Türkçe üstün, esre, ötre Farsça isimlerin tercümesidir. Birinci örnek budur.

İkinci örnek, çok daha çarpıcıdır.Çünkü, söz konusu aktarma veya tercüme değil. Zarf- fiil ekinin, Öğrenilen Geçmiş Zaman eki haline gelmesidir. Bazı lehçelerde sonradan aslî görevine hasredilmişse de⁸ bazısında her iki görevi sürdürmeye devam etmiştir.⁹

Bu dikkat çekici etkileşim olayı, Yeni Türk dilinde (13. yy. dan sonra) bildiğimiz tek örnektir. Umarız ki öyledir. Ama nasıl olduğunu da açıklamak gerek.¹⁰

Eski Türkçe -p zarf-fiil (gerundium) eki, ünlü ile biten fiil gövdelerine yardımcı ünlü almadan ; ünsüz ile biten fiil kök ve gövdelerine yardımcı ünlü olarak eklenirdi. Daha sonra ünlü ile bütünüleşerek -ıp şekline gelmiştir. Zarf- fiil ekleri bilindiği gibi, son ektir. Yani kendilerinden sonra ek almazlar. Ama -ıp'ın -dur / -dür ekini alarak, zaman ekine dönüşmesi, çok önemli bir hadise olduğu kadar, Türkçenin morfolojik yapısıyla izahı da o kadar güçtür. Bu durumda Türkçenin yakın ilişkide bulunduğu dillere bakmak lâzım. Çünkü diller arasında sadece kelime alışverişi olmayıp, bazı yapı etkileşimleri de olabilir.

Buna göre, Öğrenilen Geçmiş Zaman çekimini Farsça ve Türkçede inceleyerek, birbirine çok yakın, neredeyse aynı yapıda olduğunu görürüz. Meselâ yapmak کردن fiilini böyle bir karşılaştırmaya tabi tutalım.

⁶ Tietze'nin (2002, 744) "kesre kelimesinin baş harfinin düşmesine asra" ötede, aşağıda'nın tesiri sebep olmuş olabilir " kanaatine katılmıyoruz.

⁷ Bazı dilciler " ötrü " yü tercih etmektedirler (Meselâ F. K. Timurtaş.)

⁸ Türkiye Türkçesi.

⁹ Azeri Türkçesi.

¹⁰ Bu konu ciddi tetkike muhtaçtır. Türkçe -p durur > updur / updür şekli Kazakçada yardımcı fiillerle şimdiki zaman ; Kırgız, Türkmen, Özbek ve Uygur Türkçelerinde miş'li geçmiş ekidir. Kemal Eraslan (1999, 78) "kanaatimizce duyulan geçmiş zaman ifadesini -p zarf-fiil fonksiyonlarında aramak gerekir" demektedir. Ayrıca bk. Türk Dünyası El Kitabı, s. 143 ve 220-221. Bizim ortaya attığımız görüş de bu tetkiklere yardımcı olacaktır sanırım.

Fiil kökü Türkçede yap-; Farsçada کرد Öğrenilen Geçmiş Zaman eki Türkçede -miş; Farsçada ° 'dir. Şahıs ekleriyle birlikte çekim şöyledir :

yap - mış - ım (1.Şahıs Tekil)	کرد-ه-ام
yap - mış -sın (2. Şahıs Tekil)	کرد-ه-ای
yap - mış -(tır) (3. Şahıs Tekil)	کرد-ه-است

Üçüncü tekil şahısta, Farsçadaki است , Türkçe -dur / -dür 'ün karşılığıdır. İsim ve isim soylu kelimelere gelen bildirme ekidir. Çekimli fiillere eklenince Türkçede ayrıca kuvvetlendirme ekidir. Farsçada ise böyle bir fonksiyona sahip değildir. Sadece üçüncü tekil şahsı gösteren ek durumundadır. Böylece کرده است "yapmış" anlamındadır; "yapmıştır" anlamında değildir. Sonundaki است düşünce de, zaman kavramını yitirip, zarf- fiil olur.

cümlesinde وظیفه اش تمام کرده بیرون رفت dışarı çıktı.¹¹ zarf- fiildir : " Ödevini bitirip

Zarf-fiil eki -ıp bu haliyle, aslı görevini görürken, Farsça است ekinin karşılığı -dur /-dür eki ile, Görülen Geçmiş Zaman üçüncü tekil şahıs çekimine geçmiştir:

gelüp	آمده	gelüpdür	آمده است
gidüp	رفته	gidüpdür	رفته است

Zaman eki haline gelen -updur / -üpdür 'ü -mıştır şeklinde günümüz Türkçesine aktarmak her zaman doğru değildir. Çünkü Öğrenilen Geçmiş Zaman yalnız bir başkasının bildirmesi ile sınırlanmaz. Daha önce olup, sonradan fark edilen olayları da ifade eder.

Diğer bir örnek ise, iki dilin etkileşim sürecinde en önemli ek olarak gördüğümüz Farsça tamlama ekidir. Bu ek aslında kapalı e'nin uzun şeklidir.Sonradan kısalmıştır. Bugün de kapalı e'dir. Fakat Türkçede kapalı e sadece ilk hecede bulunduğu ; Farsça tamlama ekinin en erken ikinci hecede geldiğine göre, Türkçeye kapalı e değil, i olarak geçmişti. Kalınlık - incelik uyumuna girmişti. Yuvarlaklaştığı da olmuştu.

Bu ekin düz şekli /i, Türkçe üçüncü şahıs tekil iyelik eki ile; yuvarlak şekli de Farsça bağlama edatı u/ü ile karışabilir. Yanlış değerlendirmeler de bu karışabilirliğin sonucudur. Nitekim "fail-i meçhul" tamlamasındaki i'nin Türkçe iyelik eki olduğunu ve "faili meçhul" şeklinde yazılması gerektiğini savunanlar haklıdır.¹² Ama onları haklı çıkaran tamlamanın bu hali değil. Yoksa bu tam-

¹¹ Aynı şekilde "ödevini bitirmiş dışarı çıktı" veya "kitabı alıp okuyordu." yerine "kitabı almış okuyordu" gibi örneklerde -miş ekinin de zarf-fiil görevinde kullanıldığı görülmektedir.

¹² Güneşal, (2002, 153-160.)

lama her şeyiyle Farsçadır. Kelimelerden ilki isim, ikincisi sıfat, birinci kelimeyi ikinciye bağlayan ek. Türkçe sıranın tersi sıra. Peki Türkçe iyelik eki bunun neresinde? Hiçbir yerinde. Ama Farsçada zincirleme tamlama diye bir şey var. Yani "cinayet-i fail-i meçhul" gibi. Birinci kelimeyi tamlama durumundan çıkarıp, yalın haliyle "Fail-i meçhul cinayet" yapınca, hiçbir şeye benzemez. Bunu doğru dürüst bir kelime grubu haline getirmek, Farsça tamlama eki i'yi, aynı fonetik değerde olan Türkçe iyelik ekine aktararak, Türkçe isnat grubu yapmakla olur.

İsnat grubu, bir sıfatı, 3. tekil şahıs iyelik ekiyle bir isme bağlamaktır. Daha doğrusu (onun) saçı sarı(dır) gibi cümlelerin kısaltmasıdır : boyu uzun, gözü pek,.. gibi.

İsnat grubu, sıfat tamlamasında grubun sıfatıdır ve yalnız Türkçe kelimelerle kurulur :

Saçı sarı (kız) gözü pek (delikanlı) eli açık (adam)

O halde, iki Arapça kelimeden kurulu "fail-i meçhul " anlattığımız işlem sonucu isnat grubuna bürünmüş, tesadüfen Türkçede yer bulabilmiş bir Farsça tamlamadır. Başkalarına öncülük etmemelidir. Dahası bunun Türkçesi "işleyeni bilinmeyen cinayet"tir. Zorlama şekillerle uğraşmaya ne gerek var.

Bir de "âb-ı hayat", "arz-ı hal" gibi tamlamaların "âb-u hayat", "arz-u hal" şekillerini, Eski Anadolu metinlerinde de görebiliriz. Yanlışlıkla hareketlenmiş değildir. Çünkü ek Türkçede imlâ uyumuna belki de tam olarak girmişti. 3. tekil şahıs iyelik ekinin o dönemde daima düz ünlü ile yazılması, Farsça tamlama ekinin imlâsını da etkilemiştir. Anlam değişikliğine yol açmadıkça her iki imlâ doğrudur. Fakat "sehl-i mümteni" tamlaması doğru değildir. Çünkü tamlama değildir. Bunu da "âb-ı hayat " veya "âb-u hayat" gibi değerlendirmek yanlıştır. Ama böyle değerlendirildiği de açıktır. Bir edebî sanat terimi olarak Arapça el-sehlü ve'l-mumteni'u" "السهل والممتنع " bağlama grubu Farsçaya geçince belirtme eksiz ve irabsız sehl ü mümteni سهل وممتنع olmuştur. "kolay ve imkansız" anlamında iki sıfattan oluşan bu kelime grubunun Farsça okunuşu "sehl ü mümteni"dir. İki sıfatın bir araya gelip, tamlama kuramayacağına dikkat edilmeden, "sehl-ü mümteni" yazılması, sonra da ekin düz şekliyle "sehl-i mümteni" olması, bağlama edatının Türkçedeki durumunu göstermektedir. Böyle bir karışıklık Farsçada olmaz.

Bizim için önemli olan zaten, başka dillere verdiğimiz kelimelerden ziyade, başka dillerden aldığımız kelime ve buna bağlı o dillerden almış olduğumuz yapılarıdır. Etkileşim sürecinde böyle karşılıklı değişmelerin olması normaldir. Bütün dillerin seyrinde bu görülür. Bir dilin diğer dillerde yoğunluk kazandığı kelime sayısı da o dili konuşan milletin değişik güçlerini gösterir. Siyasî, askerî, iktisadî, edebî, felsefî vs. Giden kelimeyi alan millet değerlendirir. Yapım ve çekim ekleriyle birlikte yeni bir anlam hattâ kimlik de

verebilir. Yani, veren dilin bunda müdahalesi yoktur. Alınan kelimenin durumu da bizim için aynıdır.

Kaynaklar

- ERASLAN, Kemal, *Mevlâna Sekkakî Divanı*, TDK Yayınları, Ankara, 1999.
GÜNEYÇAL, Aydın Sami, *Türkçenin Şikayeti Var*, Aydın Kitabevi, Ankara, 2002.
TEKİN, Şinasi, *İştikakçının Köşesi*, Simurg Yayınları, Ankara, 2001.
TIETZE, Andreas, *Tarihi ve Etimolojik Türkiye Türkçesi Lugatı*, İstanbul-Wien, 2002.
Türk Dünyası El Kitabı, C. II, 2. bs., Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü, Ankara, 1992.